

Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)

Remiantis istoriografine ir archyve medžiaga straipsnyje nagrinėjamas sovietų valdžios represuotų Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų sugrįžimas ir prisitaikymas Tėvynėje politinės liberalizacijos metais (1953–1964), aptariami buvusių politinių kalinių ir tremtinių santykiai su vietinės valdžios struktūromis, pastangos stabilizuoti materialinę padėtį. Sudėtinga socialinė-ekonominė padėtis, prisitaikymo sunkumai ir kiti veiksniai paskatino dalį sugrįžusių lenkų pasinaudoti migracijos į Lenkiją galimybe ir persikelti gyventi į kaimyninę šalį.

ĮVADAS

Stalinizmo metais Sovietų Sąjungoje buvo represuoti milijonai žmonių. Jų likimas domino įvairių sričių mokslininkus. Daugiau dėmesio skirta politinės ir teisinės represuotų asmenų reabilitacijos problematikai¹. Kaip pažymėjo Vladimiras Naumovas, politinė reabilitacija greitai baigėsi². Tačiau remiantis Rusijos ar Ukrainos patirtimi buvo nagrinėjamas politinių kalinių išgyvenimas ir prisitaikymas sovietinėje visuomenėje Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu ir vėliau³. Anot Stephano F. Coheno, N. Chruščiovo vykdoma destalinizavimo politika lėmė, kad buvo paleista milijonai politinių kalinių, tačiau to meto visuomenėje jie prisitaikė nevienodai. Didžioji dauguma

buvusių „zekų“ ištirpo beveidėje sovietinėje visuomenėje, bet daug buvo ir tokių, kurie gavo aukštus postus ir padarė stulbinamą karjerą⁴. Buvusių politinių kalinių ir jų šeimų patirtį fiksavo ir Anna Appelbaum. Ji pažymėjo, kad buvę lagerininkai sovietinei visuomenei kėlė įvairialypius jausmus ir tarsi padalijo ją į dvi dalis⁵.

Lietuvoje daugiausia dėmesio sulaukė lietuvių sugrįžimo iš lagerių į Lietuvą ir prisitaikymo čia tematika. Sovietinės represijas tyrusių mokslininkų nuomone, tokie žmonės (įskaitant ir vaikus) buvo traumuoti visam gyvenimui: per visą sovietmetį jie buvo vienaip ar kitaip diskriminuojami, ilgą laiką po įkalinimo ar tremties persekiojami, patyrė įvairių pažeminimų ir grėsmių⁶. Lenkijos tyrinėtojo Grzegorz Hryciuko žodžiais, paleidimas iš tremties nereiškė „nei teisinės reabilitacijos, nei atgauto pasitikėjimo tuometinės valdžios akyse, nelėmė konfiskuoto turto grąžinimo nei sugrįžimo į savo namus“⁷. Tačiau į etninį prisitaikymo problemų aspektą šie autoriai nesigilino. Atrodytų, kad Lietuvos gyventojų lenkų trauminės patirties skirtumai turėtų egzistuoti vien todėl, kad sovietinių represijų poveikis kai kuriems jų buvo skaudesnis negu lietuviams. (Lenkai suvokė, kad jų kančios dėl teritorijos, už kurią kovojo, buvo beprasmės, nes sovietų iniciatyva Lenkija pasislinko į Vakarus; daug lenkų šeimų buvo išblaškytos po atokiausias Sovietų Sąjungos vietas. Kai

kurie represuoti lenkai neturėjo jokių žinių apie artimuosius ir gimines, kuriuos paliko Lietuvoje ir kurie pokariu išvyko į Lenkiją. Geležinė uždanga, atskirdama kaimynes Lietuvą ir Lenkiją, ilgam suvaržė ir tiesioginį vienos šeimos narių bendravimą.)

Publikuoti dokumentų rinkiniai⁸ liudija, kad sovietų valdžia represuotus asmenis diskriminavo, o tuometinė Lietuvos SSR valdžia dar stengėsi apriboti tremtinių ir politinių kalinių grįžimą į Lietuvą. Todėl lenkų tautybės asmenys kaip savotišką alternatyvą rinkosi migraciją į Lenkiją. Duomenų apie tokius asmenis pavyko rasti represuotų asmenų vardynuose⁹ ir archyvuose dokumentuose.

Sovietinio saugumo struktūrų veiklą tyrusių mokslininkų darbai liudija, kad saugumiečiai rodė didelį dėmesį politiniams kaliniams ir tremtiniams¹⁰. Prieš šiuos asmenis buvo imamasi represinių priemonių (areštai) ar psichologinio poveikio akcijų (profilaktiniai pokalbiai, kompromitavimas ir kt.). Tačiau etninis saugumiečių akcijų aspektas (veikla tarp įvairių etninių Lietuvos grupių atstovų) nėra nagrinėtas.

Kaip vertingą šaltinį galima paminėti represuotų lenkų atsiminimus¹¹. Iš jų matyti, kad sugrįžusieji prisitaikė nevienodai, kai kurie represuoti lenkai iš viso negalėjo grįžti į gimtinę.

Straipsnyje daugiausia remiamasi archyviniais šaltiniais, saugomais Lietuvos centriname valstybės (toliau – LCVA), Lietuvos ypatingajame (toliau – LYA) ir Vilniaus apskrities (toliau – VAA) archyvuose. LCVA saugoma medžiaga (grįžusių iš tremties ar kalinimo vietų asmenų prašymai, skundai, pareiškimai dėl leidimo grįžti, grąžinti konfiskuotą turtą ar gauti kompensaciją už jį, reabilituoti) aiškiai parodė, jog sovietų valdžia (tiek vietinė, tiek centrinė) buvo nesuinteresuota, kad represuoti žmonės sugrįžtų, ir spręsti jų problemų. VAA do-

kumentai (vykdomųjų komitetų protokolai, sprendimai ir kt.) aiškiai rodo formalią ir sugrįžusiems žmonėms nepalankią vietinės valdžios poziciją.

LYA dokumentai (LSSR komisijos tremtinių byloms nagrinėti posėdžių protokolai ir sprendimai, LSSR vidaus reikalų ministerijos pranešimai, LSSR valstybės saugumo komiteto darbuotojų ataskaitos, informaciniai pranešimai ir kt.) padėjo nustatyti represuotų ir sugrįžusių į Rytų ir Pietryčių Lietuvą asmenų skaičių, atskleisti jų prisitaikymo čia ypatybes ir kt.

Straipsnio tikslas – ištirti sugrįžusių į Rytų ir Pietryčių Lietuvą lenkų adaptaciją, ją lėmusius veiksnius ir jų priežastis, nustatyti sovietų valdžios represuotų ir sugrįžusių į regioną asmenų skaičių ir teritorinį pasiskirstymą, apibūdinti sovietinio saugumo veiklą kontroliuojant buvusius politinius kalinius ir tremtinius lenkus.

Straipsnio chronologinės ribos (1953–1964 m.) apima politinės liberalizacijos („atšilimo“) laikotarpį, kai dauguma sovietų valdžios represuotų Lietuvos gyventojų buvo paleisti ir grįžo į Lietuvą arba įsikūrė kaimyninėse respublikose. Jų sugrįžimas ir prisitaikymas buvo labai nevienodas.

SOVIETINIŲ REPRESIJŲ MASTAS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE IR DEMOGRAFINIAI REGIONO POKYČIAI 1944–1953 M.

Stalinizmo metais apie 300 tūkst. Lietuvos gyventojų buvo įkalinti lageriuose ar ištremti į atokiausias SSRS vietas. Neabejotinai labiausiai nukentėjo lietuviai, tačiau sovietinių represijų neišvengė ir kitų tautybių asmenys, iš kurių dauguma buvo lenkai. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje jie sudarė kompaktišką bendruomenę. 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje Vilniuje, Vilniaus,

Švenčionių ir Trakų apskrityse gyveno apie 450 tūkst. gyventojų, iš jų apie 58 proc. lenkų¹². Pažymėtina, kad jie nebuvo sovietų valdžios šalininkai, rėmė emigracinę Lenkijos vyriausybę Londone. Ji vienareikšmiškai pasisakė už Vilniaus ir jo krašto valstybinę priklausomybę Lenkijai. Sovietų valdžia prieš antisovietškai nusiteikusius asmenis, tarp jų ir lenkus, ėmėsi represijų. Pirmiausia buvo suimti lenkų ginkluotajam pagrindžiui priklausantys asmenys. 1944 m. liepą Medininkuose buvo internuoti 7–8 tūkst. Armijai Krajovai priklausiusių lenkų; netrukus jie buvo išvežti į Kalugą. Šie asmenys, nepavykus bandymui įjungti juos į sovietinę kariuomenę, buvo išsiųsti į darbo lagerius. Dauguma jų 1946 m. pradžioje buvo paleisti ir repatrijavo į Lenkiją¹³. Vienas iš tuomet į Lenkiją išvykusių žmonių savo gyvenimą šioje šalyje įsivaizdavo taip: „Turėjome surasti savo vietą visuomenėje, sąžiningai dirbdami išsaugoti garbę ir gyventi pagal katalikišką etiką ir iš gimtų namų, jaunimo organizacijų, mokyklų išsineštas vertybes, o kartu likti ištikimi idealams, už kuriuos kovojome būdami Armijos Krajovos kariai.“¹⁴

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje internavimo išvengę lenkai tęsė antisovietinę kovą, tačiau sovietinės represinės struktūros greitai sunaikino lenkų pagrindį. 1944 m. liepos–1945 m. gruodžio mėn. įtarus priklausymu lenkų antisovietiniam pagrindžiui arba jo rėmimu buvo suimta per 12 tūkst. lenkų¹⁵. Netrukus jie atsidūrė Rusijos, Baltarusijos ar Ukrainos kalėjimuose. XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje SSRS prasidėjus politinei liberalizacijai, komunistinės Lenkijos vadovybės iniciatyva repatriacijos procesas buvo atnaujintas ir dauguma politinių kalinių lenkų atsidūrė Lenkijoje.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai neišvengė ir tremties. Iš šių vietų 1941 ir 1944–1952 m. buvo ištremta apie 4,5 tūkst.

lenkų¹⁶. Daugiausia jų ištremta 1941, 1949 ir 1951 m. (per 90 proc. visų ištremtų lenkų).

Tuo pat metu kaip ir sovietinės represijos Rytų ir Pietryčių Lietuvą apėmė labai intensyvūs migracijos procesai, kurie iš esmės paveikė demografinę padėtį. 1945–1946 m. apie 180 tūkst. regiono gyventojų lenkų išvyko į Lenkiją. Į jų vietą daugiausia kėlėsi atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų, o Vilniuje – ir kitų Lietuvos apskričių gyventojai. Antai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Vilniuje gyveno apie 110 tūkst., 1946 m. – 135 tūkst. gyventojų, nors į Lenkiją tuo pat metu išvyko 90–95 tūkst. vilniečių¹⁷. Tai liudytų, kad 1945–1946 m. į Vilnių atvyko daugiau kaip 100 tūkst. naujų gyventojų. Kaimiškuose rajonuose atsilaivinusią demografinę erdvę pamažu užėmė daugiausia rusakalbiai (rusai, baltarusiai, ukrainiečiai), todėl kai kur jų skaičius gerokai pakito. Antai 1951 m. pabaigoje Trakų rajone gyveno 24,1 tūkst. gyventojų, iš kurių lenkai ir lietuviai sudarė 21,2 tūkst., rusų buvo 1,8 tūkst., baltarusių – 0,7 tūkst., ukrainiečių – 0,2 tūkst. 1956 m. šio rajono demografinę padėtį buvo tokia: iš viso gyveno 28,7 tūkst. žmonių, iš jų lenkų ir lietuvių – 22,7 tūkst., rusų – 3,6 tūkst., baltarusių – 1,3 tūkst., ukrainiečių tikslus skaičius nenurodytas, tačiau tarp kitų tautybių asmenų (jų buvo 1,0 tūkst.) jie sudarė daugumą¹⁸. Po trejų metų vykęs gyventojų surašymas užfiksavo dar didesnę rusų ir baltarusių skaičių¹⁹.

POLITINIŲ KALINIŲ IR TREMTINIŲ SKAIČIUS IR PADĖTIS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE XX A. ŠEŠTOJO DEŠIMTMEČIO ANTROJOJE PUSĖJE

XX a. šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje sovietų valdžios represuoti asmenys pradėjo masiškiau grįžti į Lietuvą (žr. 1 lent.). Nors

tuometinė respublikos valdžia stengėsi šį procesą sustabdyti²⁰, buvę tremtiniai ir kaliniai važiuo į Lietuvą kaip stovi. Statistiniai duomenys rodo, kad 1955 m. pabaigoje į Lietuvą buvo grįžę apie 7 tūkst.,

o 1956–1957 m. – apie 20 tūkst. „už kontr-revoliucinę veiklą“ teistų asmenų. Iki 1958 m. pabaigos iš 32 230 tremtinių šeimų į Lietuvą sugrįžo 22 200 šeimų²¹.

1 lentelė. 1955–1959 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių tremtinių ir politinių kalinių skaičius

Metai Rajonas, miestas	1955	1956	1957	1958	1959
Eišiškių	33	66	44	255	199
Naujosios Vilnios	–*	134	203	167	219
Nemenčinės	–	50	91	79	132
Pabradės	–	45	47	79	72
Šalčininkų	–	54	–	92	118
Švenčionėlių	97	151	153	366	369
Švenčionių	29	48	50	146	122
Trakų	–	100	–	215	301
Vilniaus	90	232	169	89	417
Vilniaus m.	–	316	268	305	–
Iš viso	249	1 196	1 025	1 793	1 949

Lentelė sudaryta remiantis LSSR KGB Eišiškių, Naujosios Vilnios, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Švenčionėlių, Švenčionių, Trakų, Vilniaus rajonų įgaliotinių agentūrinio-operatyvinio darbo 1955–1959 m. ataskaitomis, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 502, l. 35; b. 503, l. 149; b. 504, l. 269, 305; b. 517, l. 197; b. 518, l. 73, 94; b. 530, l. 53; b. 537, l. 289; b. 538, l. 122, 139; b. 539, l. 266; b. 540, l. 75, 80; b. 546, l. 26; b. 549, l. 6, 69, 123, 199; b. 558, l. 12, 17, 21, 44, 49, 99, 143, 166, 170, 189, 206; Pažyma apie gyventojų priregistravimą Vilniuje 1957 m. sausio–rugpjūčio mėn. ir 1958 m., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2760, l. 118; b. 4823, l. 2.

* Čia ir kitur lentelės skiltys neužpildytos dėl duomenų trūkumo.

Pažymėtina, kad lentelės duomenys apytiksliai, nes sovietiniuose dokumentuose tokių asmenų skaičius įvairuoja, kai kur nurodoma ne tremtinių šeimų sudėtis, o tik bendras šeimų arba tik suaugusiųjų skaičius. Visgi turimi duomenys rodo, kad į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžusių gyventojų buvo nedaug, nors jų skaičius pamažu augo. Palyginti su

lietuviškais rajonais, t. y. tais, kuriuose vyravo lietuvių tautybės gyventojai, skirtumas akivaizdus. Antai 1959 m. į Pagėgių rajoną iš lagerių buvo grįžę 415, Pandėlio – 450, Rietavo – 711, Telšių – daugiau kaip 654, Ukmergės – 744, Utenos – 1 062 vyresni negu 16 metų asmenys²². Tokį skirtumą pirmiausia lėmė mažesnis represijų mastas

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje bei šio regiono gyventojų migracija į Lenkiją.

Pažymėtina, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje įsikūrė ir daug represuotųjų, kilusių iš kitų Lietuvos regionų ir kitų sovietinių respublikų. Pavyzdžiui, 1958 m. Trakų rajono miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse apsigyveno 215 sovietų valdžios represuotų asmenų, iš jų tik 13 buvę šio rajono gyventojai. Tarp atvykusiųjų buvo daug baltarusių iš Baltarusijos. Nemenčinės rajone 1959 m. iš tremties ir kalėjimų sugrįžo 132 žmonės, iš kurių anksčiau rajone gyveno tik 17²³.

Šio regiono trauką nesunku paaiškinti. Negalėdami įsikurti gimtinėje, kai kurie buvę tremtiniai ar kaliniai pasirinko, jų akimis, lengvesnį adaptacijos būdą – ryžosi pradėti gyvenimą didesniuose miestuose ir miesteliuose, kur jų niekas nepažinojo. Didžiausias Rytų ir Pietryčių Lietuvos traukos centras buvo Vilnius, nors jame sovietų valdžios represuoti asmenys buvo neregistruojami²⁴. Už to slėpėjo tolesnė diskriminacija: nepriregistravus buvo neįmanoma įsidarbinti, tikėtis gauti gyvenamąjį plotą. Vis dėlto išeitis būdavo randama – šiuo atveju labai pagelbėdavo materialinis atlygis. Antai Vilniaus miesto milicijos valdybos Pasų skyriaus vadovybė sulaukė LKP CK darbuotojų priekaištų dėl „nusikaltėliškam elementui“ už atlygį išduodamų pasų ir registravimo mieste²⁵. 1956 m. kovo mėn. patikrinus Vilniaus miesto milicijos valdybos darbą, buvo konstatuota, kad mieste gyveno ir dirbo nepriregistravusių, su negaliojančiais asmens dokumentais asmenų, kuriems uždrausta čia gyventi²⁶. SSRS vidaus reikalų ministerijos buvo prašoma imtis griežtesnių veiksmų, kad buvę kaliniai ir tremtiniai negalėtų atvykti į Vilnių ar Kauną (pastarasis vadinamuoju režiminiu miestu tapo 1957 m. vasario mėn.). Nepaisant apribojimų, tokių asmenų skaičius Vilniuje didėjo. Pavyzdžiui, 1957 m. sausio–rugpjūčio mėn. į miestą atvyko 268,

1958 m. sausio– rugsėjo mėn. – 240, 1959 m. sausio–rugsėjo mėn. – 135 buvę kaliniai ir tremtiniai²⁷. Jie apsigyvendavo pas šeimos narius, giminaičius ar įstoję mokytis įsikurdavo bendrabučiuose. Vilnius traukė ir kitų sovietinių respublikų gyventojus žydus.

Sugrįžusių sovietų valdžios represuotų žmonių padėtį lengvino tai, kad, prasidėjus repatriacijai į Lenkiją, lenkai pardavinėjo savo nekilnojamąjį turtą (gyvenamuosius namus), kurį įsigydavo ir buvę kaliniai ar tremtiniai²⁸. Dėl to nepasitenkinimą reiškė vietinės administracinės valdžios atstovai, tačiau nepajėgė šio proceso sutrukdyti. Apskritai pažymėtina, kad vietinės valdžios institucijos buvo nepatenkintos sugrįžusiais politiniais kaliniais ir tremtiniais. Į juos buvo žiūrima kaip į potencialiai pavojingus ir nepageidaujamus. Buvo manoma, kad be to, jog sukels socialinę įtampą (t. y. reikės darbo vietų, gyvenamojo ploto ir pan.), jie neigiamai veiks politinę padėtį. Vietinė valdžia baiminosi, kad šie žmonės užkrės aplinkinius gyventojus antisovietinėmis nuotaikomis. Netrukus kai kurių rajonų komunistai pradėjo skųstis įtampa, kilusia tarp sugrįžusiųjų ir juos represavusiųjų²⁹ ar tarp represuotųjų ir jų namuose įsikūrusių naujųjų „šeimininkų“. Dalis pastarųjų į Rytų ir Pietryčių Lietuvą buvo atvykę iš Baltarusijos ir neketino užleisti namų tikriesiems savininkams³⁰. Taip pat buvo nerimaujama, kad, politinės liberalizacijos metais pagyvėjus Lietuvos ir Lenkijos gyventojų ryšiams³¹, piliečiai lenkai, dažnai buvę šio regiono gyventojai, kai kurie priklausę antisovietiniam lenkų pogrindžiui, atvykę į Rytų ar Pietryčių Lietuvą ims skleisti antisovietines, vindikacines idėjas, kurstyti etninę įtampą. Štai 1958 m. Naujosios Vilnios rajone pasklido gandai, kad Vilniaus kraštas bus prijungtas prie Lenkijos, nes neva dėl to į SSRS buvo atvykusi Lenkijos Liaudies Respublikos delegacija, vadovaujama Władysława Gomułkos ir Józefo Cyrankiewicziaus³².

Panašiai į sovietų valdžios represuotus asmenis buvo žiūrima ir kitose SSRS respublikose. Antai Rusijoje įmonių ar įstaigų vadovybė įvairiomis dingstimis atsisakydavo priimti į darbą iš lagerių grįžusius asmenis. Netgi organizuotai renkant darbo jėgą įvairioms organizacijoms buvo laikomasi nurodymo „teistų nepriimti“³³. Tokie žmonės patekdavo į užburtą ratą: be darbo jie buvo neregistruojami, o neregistruoti negalėjo įsidarbinti. Tačiau, kaip pažymėjo Rojus Medvedevas, po Antrojo pasaulinio karo į lagerius patekė ir 5–8 metus juose kalėję žmonės adaptavosi lengviau ir greičiau negu po 17–20 metų kalėję asmenys³⁴. Tarp Lietuvos gyventojų daugiausia buvo pirmųjų, galbūt todėl jiems ir prisitaikyti sekėsi sklandžiau. Šią prielaidą leistų patvirtinti išsamesni tyrimai.

Ypač nepalankiai LSSR valdžios atstovai vertino sugrįžusius kunigus. Antai į Lentvarį vikaru buvo atsiųstas kunigas Kazimieras Pukėnas, kuris 1956 m. grįžo iš lagerio. Ne be sovietinio saugumo „pagalbos“ šiam kunigui reikėjo kraustytis iš vienos parapijos į kitą. Negana to, jis buvo apšmeižtas kaip parapijiečių lenkų „skriaudikas“³⁵. Savo tikslą sukiršinti kunigą su tikinčiaisiais saugumiečiai pasiekė – parapijiečiai lenkai buvo nuteikti prieš K. Pukėną dar iki jam atvykstant. Panašus buvo ir kitų represuotų kunigų likimas.

Negalėdami laisvai įsikurti Vilniuje, iš lagerių sugrįžę asmenys stengėsi apsigyventi netoli Vilniaus esančiuose miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse, pavyzdžiui, Naujojoje Vilnioje, Grigiškėse, Baltojoje Vokėje ir kitur. Šių vietovių pramonės įmonėse buvo galima lengviau įsidarbinti. Antai Naujųjų Verkių popieriaus fabrike 1958 m. pabaigoje dirbo apie 20 tokių asmenų³⁶. Grįžusiųjų iš lagerių gausa išsiskyrė Naujosios Vilnios rajonas, kuriame veikė daugiau pramonės įmonių (čia buvo kelios sąjunginio pavaldumo ga-

myklos, kurios telkė didelius įvairiataučius darbo kolektyvus). Netoli sostinės įsikūręs Nemenčinės rajonas taip pat buvo patogi privalomosios registracijos vieta. Ją daugiausia naudojo lietuviai³⁷.

Išlikę duomenys liudija, kad politiniai kaliniai stengėsi įsikurti mieste, o tremtiniai – kaime. Antai 1958 m. pabaigoje Naujosios Vilnios rajone gyveno 115 kalėjusių asmenų, iš kurių 78 apsigyveno pačioje Naujojoje Vilnioje, iš 52 tremtinių mieste įsikūrė tik 9 asmenys³⁸. Pagal tautybę tarp pirmųjų vyravo lietuviai, tarp antrųjų – lenkai. Dauguma apsigyvenusiųjų kaime tapo kolūkiečiais.

Represijas patyrusiems lenkams sunkiau sekėsi prisitaikyti Lietuvoje, nes jų socialiniai ryšiai buvo nutraukti. Daug jų pažįstamų ar draugų iš Lietuvos į Lenkiją išvyko pokario metais, todėl nebuvo kam pagelbėti ieškant pragyvenimo šaltinio ar gyvenamosios vietos. Antai Zygmuntas Wysockis prisiminė: „Vėl atsisveikinau su Vilniumi, šiuokart be gailėsčio, nes paskutinis apsilankymas čia man aiškiai parodė, kad tai nebėra tas pats miestas, kuriame praleidau vaikystę ir jaunystę, nes tuometinė jo atmosferą iš esmės kūrė žmonės, kurių dabar nebebuvo.“³⁹ Kaip pažymi Mirjam Šprai, senieji ryšiai būtų gerokai palengvinę represuotųjų dalį ir pagerinę jų socialinį statusą⁴⁰.

Labiau pasisekė tiems, kurie turėjo pas ką grįžti. Tačiau netgi tuo atveju šių žmonių praeitis apsunkino gyvenimą jų vaikams. Antai vieno lenkų politinio kalinio dukra teigė, kad dėl tėvo praeities jai tris kartus nebuvo leista išvykti į Varšuvą organizuojamus kvalifikacijos kėlimo kursus⁴¹.

Kai kurie lenkai sugrįžę į gimtinę patyrė emocinių sukrėtimų. Vienos moters savijauta buvo tokia: „Sugrįžus į gimtinę, mane moraliai labai paveikė vaizdas, kurį pamačiau. Namas sudegęs, kluonas, tvartas, svirnas nugriauti. Ten, kur kažkada buvo tvarkingas ūkis, liko tuščia vieta. Liko tik keletas apleistų

vaismedžių. Su sunkiu jausmu žiūrėjau į tą suniokotą vaizdą. Išėjau ieškoti prieglobsčio.⁴² Ši moteris prisiglaudė pas pažįstamus Vilniuje. Tačiau dar sunkiau buvo tiems, kuriems neleido apsigyventi savo namuose, o buvę kaimynai ar pažįstami nenorėjo suteikti net laikino prieglobsčio. Štai viena moteris su dviem mažamečiais vaikais apsigyveno laisvame savo buvusio namo kambarėlyje, tačiau ir iš ten jie visi buvo išmesti į gatvę. Vaiko akimis, tuometinė jų savijauta buvo tokia: „Mes visi iki tamsos prabuvome gatvėje ir sušalome. Pradėjome verkti, tada vietos valdžia pakinkė arklį ir vežiojo po visą kolūkį. Niekas nepriėmė į butą.“⁴³

Buvo ir išimtinių atvejų, kai į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžę ir su sunkiais materialiniais nepritekliais susidūrę tremtiniai išvyko atgalios. Kitus sugrįžusius lenkus atgrasė kolūkiai. Pamatę, kaip ten žmonės vargsta, jie vėl grįžo į Sibirą⁴⁴.

LSSR KOMISIJOS TREMTINIŲ BYLOMS NAGRINĖTI VEIKLA IR KONFISKUOTO TURTO GRĄŽINIMO PROBLEMA

1953 m. Maskva leido Lietuvos valdžiai iš naujo nagrinėti tremtinių bylas. Tų pačių metų gegužės mėn. sovietinio saugumo struktūrose buvo įsteigta gyventojų pareiškimus nagrinėjanti grupė⁴⁵. Kiek vėliau panašus skyrius įkurtas Vidaus reikalų ministerijos sistemoje. Dar iki šių struktūrų įkūrimo į įvairias centrines ir respublikines sovietines institucijas ėmė plūsti Lietuvos gyventojų prašymai. Daugiausia buvo kreiptasi į LSSR Ministrų Tarybą ir SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Štai 1953 m. sausio–1954 m. birželio mėn. buvo gauta 9 650 prašymų, iš kurių 44 proc. buvo adresuoti pirmajai institucijai, 37 proc. – antrajai⁴⁶. Galutinį sprendimą dėl prašymo tenkinimo ar atmetimo 1953–

1954 m. priimdavo tokios sudėties komisija: pirmininkas – LSSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Kazys Preikšas, nariai – LSSR vidaus reikalų ministras Jonas Vildžiūnas, LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininkas Karolis Didžiulis, LSSR prokuroro pavaduotojas A. Kirijenka⁴⁷.

1957 m. LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku sudaryta Komisija tremtinių byloms nagrinėti iki 1960 m. vasario vidurio išnagrinėjo 28 203 šeimų prašymus, iš kurių 21 571 patenkino⁴⁸. Didžioji dauguma (apie 90 proc.) tremtinių buvo paleisti iš tremties be teisės susigrąžinti konfiskuotą turtą. Tik 2 689 šeimos gavo teisę susigrąžinti dalį konfiskuoto turto⁴⁹. Dar 169 šeimos tokią galimybę gavo 1960 m. kovo–1963 m. birželio mėn.⁵⁰ Duomenų apie etninę šių šeimų sudėtį nėra. Išlikę dokumentai rodo, kad tarp jų buvo lietuvių, lenkų, rusų šeimų. Pavyzdžiui, 1953 m. spalio 6–1954 m. gruodžio 23 d. LSSR komisija tremtinių byloms nagrinėti išnagrinėjo 1 063 tremtinių šeimų bylas ir tik 387 šeimos gavo teisę susigrąžinti dalį turto. Tarp tų šeimų buvo 54 lenkų šeimos⁵¹.

Atimto tremtinių turto grąžinimo tvarką reguliavo keli LSSR Ministrų Tarybos nutarimai. 1953 m. gruodžio 14 d. nutarimu Nr. 952s konfiskuoto turto grąžinimo klausimas buvo paliktas miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų kompetencijai. Natūra gražinti buvo galima tik nerealizuotą turtą (t. y. jei išlikęs gyvenamasis namas neparduotas naujam savininkui arba konfiskuota karvė priklausė kolūkiui). 1957 m. kovą šis nutarimas buvo pakeistas nauju. Tačiau jame atsirado nemažai apribojimų, pavyzdžiui, 6 mėnesių terminas pateikti pareiškimą dėl turto⁵². Šis reikalavimas labai apribojo galimybę atgauti turtą, nes vietos vykdomieji komitetai į jį žiūrėjo labai formaliai. Net jeigu prašymas gražinti turtą būdavo įteikiamas laiku (per 6 mėnesius nuo paleidimo iš

tremties), atsirasdavo kitų „kliūčių“ (nebuvo konfiskuoto turto dokumentų, pavyzdžiui, aprašo, ar apraše buvo nenurodyta konfiskuotų daiktų specifikacija) arba tremtiniui iš viso būdavo uždrausta gyventi ankstesnėje vietoje⁵³. Be to, grąžinti turtą buvo vilkinama prisidengiant aukštesniųjų institucijų aiškių nurodymų ir nustatytos tvarkos tuo klausimu nebuvimu arba prasta ekonomine turtą paėmusio kolūkio padėtimi, iš viso buvo atsisakoma jį grąžinti arba kompensuoti už jį⁵⁴. Mat tremtinių turtas seniausiai būdavo išgrobstytas ir išsidalintas. Štai kaip vienas gyventojas aprašė 1941 m. tremtinių turto grobstymą: „Išvežtųjų daiktus parduoda iš varžytinių. Žinoma, perka tik sovietai už pasakiškai žemas kainas. Tuo būdu atėjūnai, atvykę vien su „gimnastiorkomis“, sparčiai buitiniai tvarkosi. [...] Taip, pavyzdžiui, be maž visiškai naujas dviratis – 50 rub. Pavasarį mačiau parduotuvėj daug prastesnės kokybės dviratį, kurio kaina – 600 rub. Ir tai kaipmat pirkėjai išstvarstė. Naujas, geros medžiagos kostiumas – 50 rub. Krautuvėj tokia eilutė kainuotų apie 1 000 rub. Gabelininė siuvalmoji mašina, kuri tikrai verta 1 000 rub, eina taipogi už 50 rub. Tokios varžytinės – tai patyčios, faktinai, išvežtųjų žmonių daiktų pasidalinimas.“⁵⁵

Daugumos sugrįžusių tremtinių padėtis buvo labai sunki. Štai viename į Švenčionių rajoną 1955 m. grįžusios tremtinių šeimos prašyme buvo rašoma: „[...] atėmė viską, ką mes savo darbu per ilgus metus užgyvenome: dvi karves, tris paršelius, keturias avis su ėriukais, be to, mūsų šeima turėjo uždirbtą 391 darbadienį. [...] Juk dabar mums labai sunku gyventi, mes nieko neturime, netgi savo buto, o šeimoje keturi asmenys, gyventi labai sunku.“⁵⁶ Panašių pagalbos prašymų buvo daugybė.

Žmonių skundai dėl turto grąžinimo ar sąžiningesnės kompensacijos už jį plaukė į

įvairias respublikines ir sąjungines institucijas. Neradę teisybės Lietuvoje, žmonės rašė SSRS Ministrų Tarybos, SSRS Aukščiausiosios Tarybos ar SSKP vadovams. Antai vienai lenkų šeimai buvo leista grįžti į tėviškę Akmeniškių kaime (Vilniaus raj.). Be to, jie turėjo teisę susigrąžinti konfiskuotą turtą. Rajono vykdomasis komitetas jiems skyrė pernelyg menką kompensaciją. Po skundų centriniams SSRS institucijoms kompensacijos suma buvo padidinta⁵⁷. Kitai šeimai skundas SSRS Ministrų Tarybai nepadėjo. Vienuolikos metų berniukas laiške SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui Nikolajui Bulganinui prašė grąžinti namą: „Brangus mūsų tėte, padėkite mūsų šeimai ir padarykite tokius vaikus, kaip ir visi vaikai, ir tegul mūsų mama daugiau neverkia dėl mūsų. Aš ir mano jaunesnysis brolis, taip pat ir mama būsime Jums labai dėkingi visą gyvenimą.“⁵⁸ Tačiau prašymas nebuvo išgirstas. Iš esmės visi į Maskvą rašyti skundai sugrįždavo į Lietuvą, dažnai pas tuos pačius vietinės valdžios atstovus, kurių veiksmai buvo skundžiami.

Sovietų valdžios represuoti žmonės siekė, kad konfiskuotas jų turtas būtų grąžintas natūra. Mat už išmokėtą piniginę kompensaciją beveik nieko nebuvo galima įsigyti. Pavyzdžiui, vienam lenkui už gyvenamąjį namą skyrė 6 132 rb, nors panašiam namui pastatyti būtų prireikę per 20 tūkst. rb; už karvę buvo apskaičiuota 660 rb kompensacija, nors naują nusipirkti reikėjo 2,5–3 tūkst. rb⁵⁹.

Didėjantis prašymų ir skundų skaičius vertė Komisijos tremtinių byloms nagrinėti pirmininką K. Preikšą 1958 m. teikti siūlymą LKP CK pailginti prašymų grąžinti turtą įteikimo terminą (vietoj 6 mėnesių numatyti 3 metus). Vėlesni dokumentai rodo, kad į šį siūlymą buvo iš dalies atsižvelgta ir prašymų priėmimo terminas pratęstas iki 2 metų.

MIGRACIJA Į LENKIJĄ – VIENAS IŠ ADAPTACIJOS BŪDŲ

Lenkijos valdančiųjų iniciatyva XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje buvo atnaujinta migracija (repatriacija) iš Sovietų Sąjungos į Lenkiją. SSRS Ministrų Tarybos 1955 m. gruodžio 15 d. nutarimu galimybė išvykti į Lenkiją buvo numatyta lenkams, kurie dėl nepriklausančių nuo jų priežasčių (pavyzdžiui, sovietinių represijų) 1945 m. nepasinaudojo evakuacijos iš SSRS į Lenkiją teise⁶⁰. Šiuo nutarimu galėjo pasinaudoti ir represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai (kai kurie jų jau buvo paleisti iš lagerių pasibaigus bausmės atlikimo laikui ar po amnestijos). Todėl jiems iškilo dilema: vykti į Lenkiją ar grįžti į gimtinę. Išlikę archyviniai dokumentai liudija, kad daug Lietuvos gyventojų lenkų pasinaudojo pirmąja galimybe. Tikslių duomenų apie tokių asmenų skaičių nėra. Mat panašūs duomenys Lietuvos SSR nepasiekdavo arba pasiekdavo labai pavėluotai⁶¹. Galima numanyti, kad pagal minėtą nutarimą į Lenkiją išvyko keli tūkstančiai Lietuvos lenkų politinių kalinių ir tremtinių. Štai 1955 m. pabaigoje–1956 m. pradžioje Lenkijai buvo perduota apie 3 tūkst. pirmaisiais pokario metais Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje represuotų asmenų⁶². Tuo pat metu tiesiai iš tremties vietų į Lenkiją išvyko daugiau kaip 400 Lietuvos tremtinių lenkų iš Irkutsko⁶³. Dauguma jų – 1949 m. tremtiniai. Į Lenkiją taip pat išvyko Krasnojarsko, Chabarovsko ir kitų sričių lenkai tremtiniai ir politiniai kaliniai. Kai kurie jų pakeliui į Lenkiją dar užsuko į Lietuvą, norėdami aplankyti tėviškę⁶⁴. Buvo ir tokių, kurie, pasiekę Lenkiją, netrukus apsilankė Lietuvoje. Būtinus dokumentus atvykti į Lietuvos SSR (iškvietimus) jiems parūpindavo giminės ar pažįstami Lietuvoje.

1956 m. Maskvos ir Varšuvos repatriacinis susitarimas geografiškai išsiplėtė ir

apėmė vakarines SSRS respublikas – Ukrainą, Baltarusiją ir Lietuvą. Norintys išvykti į Lenkiją asmenys turėjo atitikti tam tikras sąlygas: turėjo būti lenkų ar žydų tautybės (jų šeimų nariams tai negaliojo), iki 1939 m. rugsėjo 17 d. turėję Lenkijos pilietybę ir artimų giminių Lenkijoje (vėliau ši nuostata buvo panaikinta). Pirmiausia tokia galimybė naudojosi lenkų ginkluotajam pagrindžiui priklausę asmenys. Antai vienas pirmųjų iš Lietuvos išvyko 1955 m. čia apsigyvenęs buvęs Armijos Krajovos Lvovo apygardos štabo viršininkas Feliksas Jansonas. Juo pasekė ir Vilniaus apygardos Armijos Krajovos kovotojai: 1956 m. iš Eišiškių rajono išvyko daugiau kaip 100, o 1957 m. iš Nemenčinės rajono – 49 tokie asmenys⁶⁵. Turimais duomenimis, repatriacija pasinaudojo apie 600 antisovietiniam ginkluotajam lenkų pagrindžiui priklausiusių asmenų.

Dalis iš lagerių į Lietuvą sugrįžusių lenkų labai greitai nusivylė gyvenimu čia ir pasistengė pasinaudoti galimybe repatriuoti į Lenkiją. Pavyzdžiui, į Naujosios Vilnios rajoną iki 1958 m. vasaros iš tremties grįžo 35 šeimos, iš jų 10 išvyko į Lenkiją; Šalčininkų rajone iš daugiau kaip 100 iš kalėjimų grįžusių asmenų 21 pasirinko gyvenimą Lenkijoje⁶⁶. Panašiai elgėsi ir kitų regiono rajonų gyventojai lenkai. Lenkijoje jie tikėjosi geresnės ekonominės padėties: kaimiečiai vylėsi gauti individualų žemės ūkį, kiti – įsidarbinti pagal profesiją.

Socialinė šių žmonių adaptacija Lenkijoje buvo nevienoda. Vieniems teko išgirsti įžeidžiančių epitetų („ruskiai“, „kolūkiečiai“), kiti patyrė emocinių sukrėtimų, kai jų nepažino ar nusivylimą anksčiau laiko pasenusiais tėvais parodė vaikai, treptiems nuolat buvo primenama, kad kalėjo už Armiją Krajovą, dar kiti izoliavosi nuo aplinkos ir nerodė jokio noro užmegzti ryšį su kitais žmonėmis⁶⁷. Labiau pasisekė ir pavyko lengviau prisitaikyti Lenkijoje tiems, kurie

turėjo senus, dar Vilniaus krašte susikurtus socialinius ryšius. Išlikę kalėjusių lenkų prisiminimai liudija, kad jiems, atvykusiems į Lenkiją, pažįstami ar draugai, buvę vilniečiai padėdavo rasti gyvenamąją vietą, pagelbėdavo stojant studijuoti ar norint įsidarbinti⁶⁸. Beje, reikėtų pažymėti, kad ne visi represuoti lenkai veržėsi į Lenkiją. Iš giminaičių ar pažįstamų Lenkijoje sužinoję apie nelengvą gyvenimą kaimyninėje šalyje, jie atsisakė planų migruoti.

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS GYVENTOJAI TREMTINIAI IR POLITINIAI KALINIAI SOVIETINIO SAUGUMO AKIRATYJE

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje į sovietinio saugumo akiratį pirmiausia pateko buvę ginkluotojo lenkų pagrindžio dalyviai, t. y. Armijai Krajovai priklausę asmenys. Jų daugiau telkėsi Vilniaus, Trakų, Eišiškių rajonuose. Ypač domėtasi tais, kurie ką tik grįžo iš lagerių⁶⁹. Sovietinio saugumo akimis, jie buvo pavojingi ir nepageidaujami, juolab kad kai kurie reiškė antisovietines mintis (pasisakė prieš kolektyvizaciją ir agitavo žmones nestoti į kolūkius)⁷⁰. Tokios jų kalbos neliko nepastebėtos. Tremtiniai ir politiniai kaliniai buvo sekami, jiems buvo taikomos psichologinio spaudimo priemonės – jie buvo kviečiami profilaktinio pokalbio, jų elgesys svarstomas darbovietėse⁷¹. Kai kurie buvo pakartotinai suimti. Antai 1959 m. Vilniaus rajone areštuoti 8 buvę kaliniai ir tremtiniai⁷². Pasak Kristinos Burinskaitės, 1954–1987 m., remiantis sovietinio saugumo medžiaga, Lietuvoje buvo nuteista apie 1 200 asmenų⁷³. Panašiai buvo persekiojami Rusijos politiniai kaliniai.

Lenkai politiniai kaliniai ir tremtiniai stengėsi palaikyti tarpusavio ryšius, bandė padėti dar kalintiems tautiečiams. Kai kurie

jų, vos grįžę iš lagerių, ėmėsi telkti materialinę pagalbą kalintiems lenkams⁷⁴. Panašiai elgėsi ir į kitas sovietines respublikas grįžę politiniai kaliniai⁷⁵. Per veikiančius tarp tremtinių ir politinių kalinių savo agentus saugumiečiai stengėsi kontroliuoti ir suardyti atkurtus socialinius ryšius. Veiksmingas būdas buvo draudimas kai kuriems politiniams kalinams apsigyventi senojoje gyvenamojoje vietovėje⁷⁶. Be to, vietinio lygio sovietinio saugumo darbuotojai prisidėjo prie tokių asmenų skaičiaus pavaldžiuose rajonuose mažėjimo. Mat, vykstant lenkų migracijai iš Lietuvos SSR į Lenkiją, lenkams politiniams kalinams ar tremtiniais nebuvo daroma kliūčių išvykti, nors galiojo vadovybės nurodymas, kad antisovietiskai nusiteikę asmenys išvažiuoti negali.

IŠVADOS

Etniškai daugiatautėje Rytų ir Pietryčių Lietuvoje kaip vieni labiausiai nukentėjusių nuo sovietinių represijų nurodytini lenkai. 1944–1952 m. sovietų valdžia represavo apie 10 proc. Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų. Dėl prieštarų statistinių duomenų sunku nustatyti tikslų politinės liberalizacijos metais į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžusių lenkų skaičių. Manytina, kad jų galėjo būti keletas tūkstančių.

Migracija (tiek vidinė, respublikos masto, tiek tarptautinė, į Lenkiją) laikytina buvusių sovietinio režimo represijų aukų adaptaciją lengvinusiu veiksmu. Susidūrę su sovietų valdžios trukdymais įsikurti tėviškėje, lenkai tremtiniai ir kaliniai stengėsi apsigyventi didesniuose Rytų ir Pietryčių Lietuvos miestuose ir miesteliuose. Didžiausi traukos centrai buvo Vilnius ir Naujoji Vilnia.

Tuometinės Lenkijos valdžios pastangomis 1955–1959 m. buvo atnaujinta iki Antrojo pasaulinio karo buvusių Lenkijos piliečių

lenkų ir žydų repatriacija iš SSRS į Lenkiją. Pirmiausia ji apėmė lageriuose buvusius lenkus ir žydus. Lietuvos gyventojai lenkai ir žydai taip pat pasinaudojo šiuo procesu ir tiesiai iš Sibiro išvyko į Lenkiją. 1956 m. Lietuvos teritoriją įtraukus į repatriacinę erdvę, per kelerius metus į kaimyninę šalį išvyko daug stalinizmo metais represuotų lenkų tremtinių ir politinių kalinių.

Gyventi į Rytų ir Pietryčių Lietuvą atvyko represuotų gyventojų iš kitų Lietuvos regionų ar gretimų sovietinių respublikų – čia jie tikėjosi lengviau adaptuotis. Kai kurie jų iš išvykstančių į Lenkiją asmenų įsigydavo nekilnojamojo turto, kuris garantavo registraciją, įsidarbindavo daugiataučiuose pramonės įmonių kolektyvuose, įstodavo į profesines ar aukštąsias mokyklas.

Tuometinė LSSR valdžia varžė represuotų asmenų grįžimą į respubliką, daugumai jų nesuteikė galimybės stabilizuoti savo materialinės padėties, t. y. jie neturėjo teisės susigrąžinti konfiskuoto turto ar gauti kompensacijos už jį. Lenkų prisitaikymą

sunkino ir tai, kad jų socialiniai ryšiai buvo nutraukti dėl pokarinės lenkų repatriacijos (1944–1947 m.) iš Lietuvos į Lenkiją.

Sovietinis saugumas sekė sugrįžusius kalinius ir tremtinius, laikė juos nepatikima ir sovietų valdžiai nepalankia gyventojų grupe. Aktyvesni žmonės patyrė psichologinį spaudimą ir ideologines priemones (buvo kviečiami apklausti, svarstomi darbo kolektyvuose, organizuojamos jų šmeižto kampanijos spaudoje ir kt.).

Represinė sovietų valdžios politika lėmė lenkams skaudžius ilgalaikius emocinius praradimus: kai kurių represuotų lenkų šeimų vieni nariai atsidūrė Lenkijoje ir beviltiškai stengėsi ką nors sužinoti apie SSRS likusius represuotus narius; kiti represuotieji visam laikui liko gyventi Sibire ar Kazachstane, treči įstengė grįžti ir įsikurti Lietuvoje. Ilgą laiką vienintelis išblaškytų šeimų bendravimo būdas buvo kontroliuojamas susirašinėjimas. Tačiau būta nemažai šeimų, kurių ryšiai niekada nebuvo atkurti.

Nuorodos

¹ Р. Медведев, Никита Хрущев. Отец или отчим советской „оттепели“?, Москва, 2006, с. 127–132, 139–144; История России. XX–начало XXI века, Москва, 2006, с. 674–677; А. Барсенков, А. Вдовин, История России. 1917–2004, Москва, 2005, с. 479–497; Реабилитация: как это было, Москва, 2000, с. 7–12; Ю. Стецовский, История советских репрессий, т. 2, Москва, 1997, с. 332–372; В. Наумов, „Н. С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессий“, Вопросы истории, 1997, т. 4, с. 19–25; I. Scherbakowa, Gefängnisse und Lager im sowjetischen Herrschaftssystem [prieiga internete: <<http://www.germanvictims.com/wp-content/uploads/2013/06/Gefaengnisse-und-Lager-im-sowj-system-memorial-de-Scherbakova.pdf>>, žiūrėta 2013-11-15]. Politinės reabilitacijos klausimu parengtos šios disertacijos: О. Лавинская, Внесудебная реабилитация жертв политиче-

ских репрессий в СССР в 1953–1956 гг., Москва, 2008; П. Матюшин, Репрессии 1930-х гг. и политическая реабилитация 1950-х–начала 1960-х гг. Исторический опыт и уроки (на материалах доктора исторических наук, профессора И. Д. Кузнецова), Чебоксары, 2008; Е. Путилова, История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953–начало 2000-х гг.), Екатеринбург, 2011.

² В. Наумов, *op. cit.*, с. 35.

³ S. F. Cohen, *The Victims Return. Survivors of the Gulag after Stalin*, New York, 2011; A. Weiner, „The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 2006, Vol. 78, p. 333–376; Шпрау М., Жизнь после ГУЛАГа. Молодежь после лагерей и пенрессий [prieiga internete: <<http://magazines.russ.ru/nz/2013/1/s14.html>>, žiūrėta 2013-11-14].

⁴ S. F. Cohen, op. cit., p. 59–62.

⁵ A. Applebaum, *Gulago istorija*, Vilnius, 2009, p. 494–511.

⁶ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė*, Vilnius, 2008; D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, *Sunkių traukų psichologija. Politinių represijų padariniai*, Vilnius, 2004, p. 78–126; J. Kuprytė, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6) [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/6/jurgita.htm>>]; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1995, p. 378–381; 396–398; Tas pats, *Teroras 1940–1958*, Vilnius, 2012, p. 255–258, 271; G. Hryciuk, „Deportacje z terenów Litewskiej SRR w latach 1944–1952“, *Wrocław na litewskie millenium. Materiały z uroczystej konferencji z okazji 1000-lecia udokumentowania nazwy Litwa*, Wrocław, 2010, s. 131–141; T. Balkelis, „Ethnicity and Identity in the Memoirs of Lithuanian Children Deported to the Gulag“, *Maps of Memory*, Vilnius, 2012, p. 70.

⁷ G. Hryciuk, op. cit., s. 141.

⁸ *Реабилитация: как это было*, Москва, 2000; ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960, Москва, 2002, s. 164–181; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 600–610.

⁹ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2–3, Vilnius, 1998–2009.

¹⁰ K. Burinskaitė, „KGB prieš buvusius kalinius ir tremtinius“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24) [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/centras/lt/727/a/>>, žiūrėta 2013-07-23]; K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990. Dakto disertacija*, Vilnius, 2011, p. 80–82; A. Weiner, A. Rahi-Tamm, *Getting to Know You: The Soviet Surveillance System*, 1939–57, s. 33 [prieiga internete: <<http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Weiner,%20RahiTamm,%20The%20Soviet%20Surveillance%20System%201939%201957.pdf>>, žiūrėta 2013-11-14].

¹¹ *Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy okręgu wileńskiego AK (1945–1949)*, Warszawa, 2011; W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia komendanta garnizonu okręgu wileńskiego AK*, Warszawa, 2011; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte*; Z. Jankowski, *Wspomnienia 2. Wileńskiej Brygady AK oraz z Kaługi*, Bydgoszcz, 1998; T. Gin-

ko, *Wspomnienia z Kaługi 1944–1946*, Bydgoszcz, 1993; *Archiwum Wschodnie*, Warszawa, 2006 [prieiga internete: <<http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12634264941128.pdf>>].

¹² V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai)“, *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17–19.

¹³ D. Rogut, *Polacy z Wilenszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku“ (1945–1949)*, Warszawa, 2003, s. 28.

¹⁴ Z. Jankowski, op. cit., s. 179.

¹⁵ A. Bubnys, „Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej“, *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 132.

¹⁶ V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952“, *Istorija*, 2012, Nr. 3, p. 41–42.

¹⁷ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011, p. 57.

¹⁸ Pažyma apie Vilniaus srities rajonų gyventojų skaičių ir etninę sudėtį 1952 m. sausio 1 d., LYA, f. 3387, ap. 14, b. 46, l. 85; LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., f. K-1, ap. 3, b. 518, l. 93.

¹⁹ 1959 m. visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys (*Lietuvos TSR miestai ir rajonai*), Vilnius, 1962, p. 108–109.

²⁰ 1956–1957 m. buvo priimti specialūs nutarimai, draudžiantys politiniams kaliniams ir tremtiniams grįžti į Lietuvą, žr. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 600–604.

²¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui apie SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 145; *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 415, 417.

²² LSSR KGB Pagėgių, Pandėlio, Rietavo, Telšių, Ukmergės, Utenos rajonų įgaliotinių agentūrinio-operatyvinio darbo 1959 m. ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 273, l. 17, 30, 129, 182, 214, 224.

²³ LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 518, l. 105; LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1958 m. ataskaita, ibid., b. 549, l. 69; LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. rugsėjo 4 d. pažyma, ibid., b. 558, l. 166.

²⁴ Panaši padėtis buvo ir kituose SSRS miestuose. Pavyzdžiui, kai kurie politiniai kaliniai po nesėkmingų bandymų įsikurti Maskvoje buvo priversti pradėti gyvenimą provincijoje, žr. S. F. Cohen, op. cit., p. 40.

²⁵ LKP CK Administracinio skyriaus vedėjo pavaduotojo Bylinskio 1953 m. vasario mėn. pažyma apie LSSR milicijos organų darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 145, l. 46.

²⁶ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ir LSSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus 1956 m. kovo 29 d. ataskaitinė informacija SSRS KGB pirmininkui I. Serovui ir SSRS vidaus reikalų ministrui N. Dudorovui, ibid., b. 224, l. 5–6.

²⁷ Vilniaus m. Pasų registracijos skyriaus viršininko Kazancevo 1957 m. gegužės 20 d. pažyma apie natūralų gyventojų (suaugusiųjų) judėjimą Vilniuje 1957 m. sausio–gegužės mėn., ibid., f. 1771, ap. 191, b. 326, l. 61–62; Pažyma apie gyventojų registraciją Vilniaus mieste 1957 m. sausio 1–rugsėjo 1 d., 1958 m. sausio 1–rugsėjo 1 d., 1959 m. sausio–rugsėjo mėn., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2761, l. 118; b. 4823, l. 42, 52.

²⁸ Vilniaus m. darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininko J. Vildžiūno 1959 m. gegužės 19 d. ataskaitinis raštelis LSSR Ministrų Tarybai, ibid., l. 23.

²⁹ Švenčionių rajono 1958 m. gruodžio 20 d. partinio susirinkimo protokolas, LYA, f. 3430, ap. 22, b. 2, l. 16.

³⁰ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., ap. 15, b. 2019, l. 68; J. Surwiło, op. cit., s. 126.

³¹ 1956–1957 m. į LSSR iš Lenkijos atvyko apie 18,5 tūkst. asmenų, į Lenkiją 1957 m. buvo nuvykę daugiau kaip 2 tūkst. LSSR gyventojų, žr. LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui F. Chitinovui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 528, l. 46; LSSR KGB 2-ojo skyriaus 7–9-ojo poskyrių pastabas apie kontržvalgybinį darbą, ibid., b. 583, l. 58.

³² LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. gruodžio 20 d. ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. K. Liaudžiui, ibid., b. 549, l. 113.

³³ SSRS VRM 1956 m. balandžio 5 d. pranešimas SSKP CK, ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960, c. 164–181.

³⁴ Р. Медведев, op. cit., c. 143.

³⁵ LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio pplk. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1960 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 274, l. 154.

³⁶ LSSR KGB Vilniaus rajono įgaliotinio mjr. Gorevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1958 m. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 548, l. 241.

³⁷ LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. rugsėjo 4 d. pažyma apie darbą 1959 m. sausio–rugsėjo mėn., ibid., b. 558, l. 166.

³⁸ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. gruodžio 20 d. darbo ketvirtąją liniją ataskaita, ibid., ap. 15, b. 2022, l. 54.

³⁹ M. Bykowska, „Z Wilna do kopalń Donbasu“, *Nasz Dziennik*, 28 listopada 2012 [prieiga internete: <<http://www.naszdziennik.pl/wp/16286,z-wilna-do-kopaln-donbasu.html>>, žiūrėta 2013-08-07].

⁴⁰ M. IIImpay, op. cit.

⁴¹ *Człowiek żyje, żeby coś po sobie zostawić...* [prieiga internete: <<http://l24.lt/pl/spoleczenstwo/item/15682-czlowiek-zyje-zeby-cos-po-sobie-zostawic>>, žiūrėta 2013-08-06].

⁴² I. Voločovič pareiškimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui (LKP CK gautas 1956 m. rugsėjo 14 d.), LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3965, l. 44.

⁴³ M. Nosevič 1956 m. rugsėjo mėn. laiškas, ibid., b. 3960, l. 60.

⁴⁴ LSSR KGB Švenčionėlių rajono įgaliotinio vyr. lt. Žemio agentūrinio-operatyvinio darbo 1957 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 539, l. 272; H. Gładkowska, „Wspomnienia przy świętecznym stole“, *Kurier wileński*, 22 kwietnia 2011 [prieiga internete: <<http://kurierwilenski.lt/2011/04/22/wspomnienia-drogi-zycia-przy-swiatecznym-stole/>>].

⁴⁵ LSSR VRM 1-ojo spec. skyriaus viršininko pavaduotojo Nosovo 1954 m. liepos 9 d. raportas LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui A. Gocevui, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 107.

⁴⁶ Ibid., l. 108–109.

⁴⁷ Komisijos tremtinių byloms nagrinėti 1953 m. liepos–1954 m. gruodžio mėn. posėdžių protokolai, ibid., b. 370, l. 1–190.

⁴⁸ LSSR VRM 1-ojo spec. skyriaus viršininko pavaduotojo E. Švarco 1961 m. vasario 27 d. pažyma apie Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbo rezultatus, ibid., b. 421, l. 144.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ 1963 m. birželio 5 d. pažyma apie Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbo rezultatus, ibid., l. 156.

⁵¹ Piliečių prašymus dėl tremties panaikinimo nagrinėjančios komisijos 1953 m. spalio 6 d., 1954 m. kovo 30 d., 1954 m. birželio 1 d., 1954 m. liepos 12 d., 1954 m. rugsėjo 14 d., 1954 m. rugsėjo 29 d., 1954 m.

lapkričio 1 d., 1954 m. gruodžio 3 d., 1954 m. gruodžio 23 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 370.

⁵² LSSR Ministrų Tarybos 1957 m. kovo 5 d. nutarimas, *ibid.*, b. 653, l. 64–65.

⁵³ Ataskaitinis raštelis apie LKP CK biuro sprendimu sudarytos Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbą 1958 m. gegužės 1 d., *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 127–128.

⁵⁴ Širvintų rajono vykdomojo komiteto pirmininko R. Talado 1954 m. rugsėjo 2 d. raštas LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3414, l. 196–197.

⁵⁵ J. Garbėno dienoraštis, Mokslių akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8-37, l. 49.

⁵⁶ Vikentijaus Rakečio 1955 m. gegužės 3 d. pareiškimas LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3670, l. 51.

⁵⁷ LSSR Ministrų Tarybos Laiškų grupės vedėjo G. Rajecko 1956 m. rugpjūčio 29 d. raštas B. Bučinskiui, *ibid.*, b. 3963, l. 105.

⁵⁸ M. Nosevičiaus 1956 m. sausio 25 d. prašymas, *ibid.*, b. 3960, l. 23–23 a. p.

⁵⁹ [1956 m.] skundas SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui N. Bulganinui, *ibid.*, b. 3963, l. 96.

⁶⁰ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 245.

⁶¹ Komisijos tremtinių byloms nagrinėti pirmininko K. Preikšo 1958 m. gegužės mėn. ataskaitinis pranešimas, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 125.

⁶² I. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 245.

⁶³ Irkutsko srities VRM 4-ojo spec. skyriaus nutarimai dėl spec. perkeltųjų lenkų, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 508, l. 1–420.

⁶⁴ LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. balandžio 15 d. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 56, l. 141.

⁶⁵ LSSR KGB Eišiškių rajono įgaliotinio mjr. Miniuko ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1956 m., *ibid.*, b. 518, l. 73; LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo agentūrinio-operatyvinio darbo 1957 m. ataskaita, *ibid.*, b. 537, l. 274.

⁶⁶ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. birželio 20 d. ataskaitinis raštas LSSR KGB komiteto 4-osios valdybos viršininkui, *ibid.*, ap. 15, b. 2022, l. 18; LSSR KGB Šalčininkų rajono įgaliotinio kpt. Lapenkovo ataskaitinis raštelis apie agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatus 1958 m., *ibid.*, ap. 3, b. 546, l. 95.

⁶⁷ *Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy okręgu wileńskiego AK (1945–1949)*, Warszawa, 2011, s. 26; E. Marzec, *Losy Polaków na Wschodzie – Piętno zesłania* [prieiga internete: <http://www.christopher-jablonski.com/pl/ewelina_marzec/losy_polakow.shtml>, žiūrėta 2013-06-26].

⁶⁸ *Przeżyliśmy lagry*; E. Marzec, *Losy Polaków na Wschodzie – Piętno zesłania* [prieiga internete: <http://www.christopher-jablonski.com/pl/ewelina_marzec/losy_polakow.shtml>, žiūrėta 2013-08-07].

⁶⁹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui dėl SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymo, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 145–146.

⁷⁰ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1950 m. liepos 26 d. pažyma, *ibid.*, ap. 2, b. 17, l. 191.

⁷¹ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*, p. 80–81.

⁷² LSSR KGB Vilniaus rajono įgaliotinio mjr. Gorevo agentūrinės-operatyvinės veiklos 1959 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 101.

⁷³ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*, p. 88.

⁷⁴ LSSR MGB 2-ojo skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1949 m. gegužės mėn. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 2, b. 12, l. 197.

⁷⁵ S. F. Cohen, *op. cit.*, p. 107.

⁷⁶ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui dėl SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymo, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 151.

Gauta 2014 03 06
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5,
Vilnius

Vitalija Stravinskienė

REPPRESSED POLES, INHABITANTS OF EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA: THEIR RETURN AND ADAPTATION (1953–1964)

Summary

Using historiography and archival material, the article explores the adaptation of the Poles, who returned to the east and southeast of Lithuania, the factors which influenced and caused their adaptation; identifies the number of people who suffered reprisals of the Soviet government and who returned to this region of Lithuania. It also looks at their regional distribution and describes the activities used by the Soviet security forces to control Poles who were former political prisoners and deportees. The study covers the years 1953–1964, the so-called the “thaw” period, when the majority of the Lithuanian population that had been repressed by the Soviet government was released and returned to Lithuania or settled in the neighbouring republics. Their return and adaptation was very different. Adaptation of the Lithuanian population of Polish nationality was aggravated by registration restrictions in Vilnius and discontinued social relations, because after the war a lot of their friends, relatives or acquaintances left for Poland. Therefore, many of them took advantage of the renewed repatriation (1955–1959) from the USSR to Poland and using the opportunity moved from Lithuania to the neighbouring country.

The following conclusions are formulated at the end of the article:

1. Poles should be considered one of the ethnic groups in the ethnically multinational eastern and southeastern part of Lithuania most severely affected by Soviet reprisals. Between 1944 and 1952, Soviet authorities repressed about 10 per cent of Poles who lived in the east and southeast of Lithuania. Due to the inconsistency of statistical data it is difficult to determine the precise number of Poles who returned to the east and southeast of Lithuania after political liberalisation. It is thought that there could be a few thousand of them.

2. Migration (both internal [in the republic] and international [to Poland]) should be considered as the factor facilitating adaptation of the former victims of reprisals by the Soviet regime. Obstructed by the Soviet government from settling back in their original homes, Polish deportees and prisoners tried to settle in the larger cities and towns of east and southeast Lithuania. Vilnius and Naujoji Vilnia were the biggest centres of attraction.

3. With the help of the Polish government, in 1955–1959 repatriation of Poles, former citizens of Poland (before

WWII), and Jews from the USSR to Poland was resumed. First, it included Poles and Jews who were former labour camp prisoners. Lithuanian Poles and Jews took advantage of the process and went straight from Siberia to Poland. In 1956, the territory of Lithuania was included in the repatriation space and within a few years, many deportees and political prisoners of Polish nationality who had been repressed in the era of Stalinism left for the neighbouring country.

4. Former residents of other Lithuanian regions or citizens of neighbouring Soviet republics who suffered Soviet reprisals and wanted to adapt more easily settled in the east and southeast of Lithuania. Some of them purchased real estate from those departing for Poland (which guaranteed them registration), got employment in multi-national teams of industrial companies, or entered vocational education and training schools or schools of higher education.

5. The then government of the Lithuanian SSR hampered the return of repressed people to the republic; most of them were prevented from stabilising their material situation, i.e. they were not granted the right to recover their confiscated property or receive compensation for it. Adaptation of the Poles was aggravated by the fact that their social relationships were discontinued due to the post-war repatriation of the people of their ethnicity (1944–1947) from Lithuania to Poland.

6. Soviet security kept prisoners and deportees who returned to Lithuania under surveillance and considered them an unreliable group of the population disloyal to the Soviet government. Psychological pressure and ideological means (invitations for questioning, initiations of discussions of their behaviour at workplaces, smear campaigns in the press, etc.) were applied against the more active individuals.

7. Repressive Soviet government policies led to long-term painful emotional consequences and losses among Poles: members of some repressed Polish families ended up alone in Poland and desperately tried to learn anything about the repressed members of the family who remained in the USSR; some repressed people stayed in Siberia or Kazakhstan, others managed to return and settle in Lithuania. For a long time the only way of communication between scattered members of families was controlled correspondence. However, there were a number of families whose relationships were never restored.